

Evliya Çelebi "çorba-yı Halil" diye bahseder ve özellikle içtiği bir kâse buğday çorbasının tadını herhangi bir vezir veya âlimin sofrasındaki çorbada bulamadığını belirtir. Ayrıca her gün 7000 sahan yemek dağıtıldığını ve şehirdeki evlerin hiçbirinde ocak yakılmayıp bütün ahalinin Haremü'l-Halil mutfağından istifade ettiğini anlatır ve bu mutfakta Hz. İbrâhim zamanından beri ateşin hiç sönmediği rivayetini nakleder. Osmanlı idaresinin ilk dönemlerinde bu mutfağı ihtiyacı olan buğday Mısır'dan getirilmiştir. 1615 yılında Şam valisiyle kadısına gönderilen bir hükümde, Halil'de verilen simât-ı şerîf için kuraklık sırasında Kıbrıs, Makedonya veya Trakya'dan buğday getirilmesinin emredildiği görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebü'l-Yümn el-Uleymî, *el-Ünsü'l-celil bi-târîhi'l-Kuds ve'l-Halil*, Amman 1973, I, 59-63; L. H. Vincent v.dğr., *Hébron: le Haram al-Khalil*, Paris 1923; I. S. Horowitz, *Erez Yisrael u-Shekenoteha*, Jerusalem 1923, s. 248-263; R. de Vaux, "Macpélah", *DBS*, V, 618-627; V. R. Gold, "Machpélah", *IDB*, IV, 218-220; Mustafa Murâd ed-Debbâğ, *Bilâdü'nâ Filistin*, Amman 1983, V/2, s. 51-57, 67-68, 70-72, 331-338; M. M. Şerrâb, *Mu'cemu büldâni Filistin*, Beyrut 1407/1987, s. 355-359; Nebîl Hâlid el-Ağa, *Medâ'inü Filistin: (irâsât ve müşâhedât*, Beyrut 1993, s. 83-86; Mahmûd el-Âbidî, "el-Haremü'l-İbrâhîmî", *el-Faysal*, I/4, Riyad 1977, s. 133-138; *Zaman*, İstanbul 10.06.1996, s. 4, a.e., 28.09.1996, s. 1, 5, 15; a.e., 26.10.1996, s. 1, 5; *Türkiye*, İstanbul 27.09.1996, s. 1, 13; *Yeni Şafak*, İstanbul 08.10.1996, s. 1, 5; E. Honigmann, "Halil", *İA*, V/1, s. 155-158; M. Sharon, "Al-Khalil", *EJ*² (Ing.), IV, 954-961; Dihhudâ, *Luğatnâme*, XI, 206-207; "el-Cevâmîf ve'l-mesâcid", *Mu.Fs.*, II, 91; III, 357-359.

ABDÜSSELÂM ULUÇAM

HALİL b. AHMED

(الخليل بن أحمد)

Ebü Abdîrrahmân el-Halil
b. Ahmed b. Amr
b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî)
(ö. 175/791)

Nahiv ve aruzu sisteme kavuşturan
ünlü dil ve edebiyat âlimi.

100 (718) yılında Umman'da doğup Basra'da yetişti. Ezdî, Yahmedî, Basrî nisbeleriyle de anılır. Hac ve cihad için ayrılışı ve Horasan'a seyahati dışında hayatı boyunca bu şehirde yaşadığından daha çok Basralı olarak tanınır. Büyük bir ihtimalle 175 (791) yılında Basra'da vefat etti. 160 (777) veya 170'te (786) vefat ettiği dair rivayetler de vardır. Yalnız Basra dil mektebinin değil asrının, hatta bütün İslâm tarihinin yetiştirdiği

müstesna bir dil âlimidir. Çok yönlü bir ilim adamı olan Halil b. Ahmed meşgul olduğu gramer, lugat, mûsiki gibi dalları ilmî usul ve kaideleriyle ilk defa vazetmesi ve bilhassa aruzu yeni bir ilim dalı olarak ortaya koyması ile şöhret bulmuştur.

Arap asıllı az sayıdaki dil ve edebiyat âliminden biri olan Halil b. Ahmed'in babası İslâm âleminde Hz. Peygamber'den sonra Ahmed ismiyle anılan ilk kişidir (İbnü'n-Nedîm, s. 69, 70). Hocaları arasında, dil ve gramer çalışmalarında kendilerinden teşvik gördüğü Basra dil mektebi mensuplarından İsâ b. Ömer es-Sekafî ile Ebû Amr b. Alâ'yî, lugat sahasında Ahfeş el-Ekber'i zikretmek gerekir. Bununla beraber tahsil hayatında hadis önde gelmiştir. Gençliğinde bir ara Hâricîler'in kollarından İbâziyye'ye (veya Sufriyye) intisap ettiyse de hocası meşhur fıkıh ve hadis âlimi Eyyûb es-Sahtiyânî'nin tesiriyle bundan vazgeçip Sünnî akîdeye bağlanmıştır. Çok dindar olan Halil b. Ahmed her yıl düzenli şekilde ya hacca gider veya cihada katılırdı. Basra'da babasından intikal eden bir bahçenin geliri ve doğancılık mesleğiyle geçinir, kamuştan yapılmış basit bir evde otururdu. Halil b. Ahmed ilimden başka hiçbir şeye değer vermemiş, fakat öğrencileri onun ilmi sayesinde hem büyük âlim hem de servet ve mevki sahibi olmuşlardır (İbnü'l-Kiftî, I, 345). Zira ilmini ve buluşlarını kendisi kaleme almak yerine etrafındakilere öğretmeyi tercih eder, talebelerine ders öğrenmenin ve eser yazmanın usulünü de öğretirdi (Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 80, 81). Onun gramer derslerine devam edip tuttuğu notları derleyerek *el-Kitâb*'ı vücuda getiren Sıbeveyhi bunların en meşhurlarından biridir. Kendisinden gramer, lugat, hadis ve şiir rivayet eden birçok talebesi arasında bilhassa lugatta Leys b. Muzaffer, hadiste Ali b. Nasr el-Cehdamî, şiir ve lugatta Müerric es-Sedûsî, hadis ve lugatta Nadr b. Şümeyl, gramerde Ahfeş el-Evsat ve Asmaî sayılabilir. Hamza el-İsfahânî'ye göre İslâm âleminde Halil'in eserlerinde uyguladığı ilmî metotlardan faydalanmayan hiçbir âlim yoktur (İbn Hallikân, II, 245). Gerek Basra, Kûfe ve Bağdat dil mekteplerinde yetişen, gerekse sonraki asırlarda yaşayan bütün âlimler onun çok geniş bir ilme ve eşsiz bir zekâyaya sahip olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Hatta sahâbeden sonra ondan daha zeki, Arap dili ve edebiyatını daha iyi bilen bir kimsenin gelmediğini söyleyenler olmuştur (Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, I, 558).

Halil b. Ahmed, Arap dilinin gramerinin tesbiti ve harflerin mahreçlerine göre dizilen orijinal bir lugatının tedvin ve tertibinde, Arap nazım usulünün tesbit ve izahı, dolayısıyla mûsikiye dair çalışmalarında kendisinden önce varılan sonuçları toparlayıp ayıklamak, meseleleri yeniden ele alıp ıslah ve ikmal, terkip ve telif, nihayet terimlerini tarif etmek suretiyle bu sahaları insicamlı bir ilim veya ilim şubesi hüviyetine kavuşturmuştur. İslâm âleminin yetiştirdiği en büyük filolog unvanına sahip bir ilim adamı olan Halil b. Ahmed, müstesna bir zihni meleke ile Arap gramerinde dağınık meseleler arasındaki girift ve son derece hassas münasebetleri yakalayıp bunları sağlam kaidelere ve umumi esaslara bağlamıştır. Nitekim filoloji tarihindeki mevkii henüz lâyıkıyla anlaşılacakla beraber dil ve edebiyatın çeşitli sahaslarındaki çalışmalarında onun isabetli ve bugüne kadar değerini korumuş bulunan birçok ortak hareket noktasını tesbit etmiş olduğu görülmektedir. Aynı şekilde Arap nazımının ritim bakımından iç yapısını tahlil ve tesbit amacıyla aruz sistemini ortaya koyuşu, gramer çalışmalarında Arapça'nın bünyesini kolaylıkla inceleyebilmek için çareler arayışı, Arapça'yı tesbit faaliyetleri içinde özellikle Kur'an metnini, genel olarak da Arap yazısını yanlış okumaya meydan vermeyecek bir sistemle ve imlâ işaretleriyle ıslahı, dilin fonetiğine has orijinal bir lugat tedvini hep bir arada düşünülmüş ve aynı temellere oturtulmuş faaliyetlerdir (Çetin, *İslâm Kültür Mirasında Hat San'atı*, s. 19). Kendisiyle yakın dostluğu olan meşhur edip İbnü'l-Mukaffa', Halil'in akıl ve zekâsının ilminden de çok olduğunu ifade etmiştir. Nitekim hiçbir harfini tanımadığı Süryânî alfabetiyle kaleme alınmış Arapça bir metni okuması, Grek diliyle yazılmış bir mektubu ise bir ay boyunca Grekçe çalışıp çözmesi, tarifini bilmediği bir göz ilâcının karışımının nelerden meydana geldiğini ilâcın yapıldığı kabı koklayarak tesbit etmesi ve bunun gibi inanılması güç, fakat güvenilir râvilerin rivayetleriyle sabit birçok meziyeti nakledilir. Şu hadise de onun akıl ve zekâsını meşgul olduğu işe nasıl teksif ettiğini göstermesi bakımından kayda değer: Alışverişe giden bir hizmetlinin aldatılması önleyecek bir çeşit hesaplama formülünü üzerinde düşünmekte iken girdiği caminin sütunlarından birine başını çarparak yere düşmüş ve bu olay onun ölümüne sebep olmuştur (İbn Hallikân, II, 248).

Halil b. Ahmed, çeşitli hasletlere sahip bir dâhi ve değişik ilim dallarında birçok yenilik getiren müstesna bir âlim olarak tanındığı kadar Süfyân es-Sevrî'nin, "Al-tın ve miskten yaratılmış birini görmek isteyen Halil b. Ahmed'e baksın" şeklindeki ifadesinde belirttiği gibi bilhassa güzel ahlâkı, üstün fazileti, zühd, takvâ ve kanaatkârlığı ile de meşhur olan örnek bir insandı. Bu sebeple halife ve emir gibi mansıb sahiplerinin sohbetinden hoşlanmazdı. Kendisine maaş bağlamak isteyen veya hediye gönderen Fars ve Ahvaz Valisi Süleyman b. Habîb b. Mühelleb el-Ezdî'nin (veya Süleyman b. Ali el-Hâşimî) onu Sind'e (veya Ahvaz) çağırması üzerine bunu kabul edemeyeceğini belirten ve az ile yetinmeyi yeğlediğini ifade eden şiiri meşhurdur (bu hususta farklı rivayetler için bk. Sîrâfî, s. 55; Ebû Bekir ez-Zübeydî, s. 47; İbnü'l-Kiftî, I, 344, 345; İbn Hallikân, II, 245, 246). Halil'in bu hasletlerinin bir tezahürü eser telifi hususunda da görülmektedir. Nitekim okuduğu kitaplarda ele alınmış konuları tekrardan ve taklitçilikten kaçınmış, edindiği geniş bilgi ve mâlumatı kendi adına bir kitap halinde toplamak yerine öğretim yoluyla herkese nakletmeyi tercih etmiştir. Önceleri bilinmeyen veya o zamana kadar bir ilim olarak tanınmayan bir konuda fikir, metot, sistem, terminoloji vb. hususlarda bulunduğu yenilikleri ihtiva edecek kitaplar tedvin ve telif etmesi onun dehasının gerektirdiği bir husustur (Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 80, 81).

Eserleri. Halil b. Ahmed'in muhteva bakımından sonraki âlimlere örnek teşkil eden ilmî çalışmalarını şu alanlarda toplayarak ele almak mümkündür: 1. **Naktü'l-mesâhif.** *Kitâbü'n-Naqt ve's-şekl.* Kur'an-ı Kerim'in harekelenmesi ve noktalanmasına dair kaleme aldığı, İbnü'n-Nedîm'in listesinde geçen, fakat günümüze ulaşmayan kitap bu sahada ilk telif eseridir. Hz. Peygamber'in hayatında çeşitli malzeme üzerine kaydedilmiş olan Kur'an metnini, Hz. Osman'ın bizzat istinsah ettiği mushafta yazılan şekliyle muhafaza etmek ve böylece onun bozulmasına yol açmamak gibi sahâbenin gösterdiği gayret yanında, kıratte tashîf (yanlış okuma) ve lahn (dil hatası yapma) tehlikesini önleyecek tedbirlerin de alınması lüzumu hissedilmişti. Ebû'l-Esved ed-Düelî ile (ö. 69/688) başlayan, Nasr b. Âsım el-Leysî ve Yahyâ b. Ya'mer gibi şahsiyetlerle devam eden bu yöndeki çalışmalar arasında Halil b. Ahmed'in yazının ıslahı hususundaki bü-

yük hizmeti önemli bir yer işgal eder. Her ne kadar gerek vahyin yazılış sırasında gerekse daha sonra benzer harflerin ayrılması için konan noktalarla hareke mahiyetindeki noktalar, metne birer ilâve kabul edilip karışıklığa yol açar endişesiyle farklı renkte mürekkeple kaydedilmiş de bu işaretler mushaflardan daima tecrit edilmiş ve Kur'an kıraati uzun müddet Hz. Osman nüshasını esas alan mushaflardan yapılagelmiştir. Ancak metnin onu ezbere bilmeyenler tarafından doğru okunabilmesi doğru yazılmasına bağlı olduğundan, Mâlik b. Enes'in bazı şartlarla mushafların noktalanmasına cevaz vermesi üzerine Halil b. Ahmed, geliştirmiş olduğu bir yazı ve imlâ sistemiyle bu kabil tereddüt ve endişeleri ortadan kaldırmak için *Kitâbü'n-Naqt ve's-şekl*'i telif etmiştir. Halil b. Ahmed bu çalışmada, öteden beri tekrarlanan bir rivayete göre Ebû'l-Esved'in koyduğu yuvarlak noktalardan ibaret ilk harekeler yerine yatık elif, vav ve uzatılmış yâ harflerinin küçük şekillerinden bugünkü fetha, zamme ve kesreyi bulmuş, imlâ işaretleri için de bazı kelimelerin remzi mahiyetinde olmak üzere yine küçük ve kısaltılmış harfleri kullanmıştır (*DîA*, XI, 41). Onun bu maksatla aldığı tedbirler arasında en dikkat çekici olanı, mushaflara ilk defa hemze (vasıl ve katî hemzeleri), teşdîd, revm ve işmâm gibi birçok imlâ işaretini koymuş olmasıdır (Dâni, s. 6, 7). Arap yazısı artık bir yazı sistemi olarak noksanlarını tamamlarken Halil b. Ahmed, bu sisteme harekeleri ve diğer imlâ işaretlerini yerleştirmek suretiyle aynı zamanda hüsn-i hat sanatının gelişmesine ve önemli bir tezyin unsuru mahiyetini almasına da yol açmış ve bir bakıma yön vermiş oluyordu (Çetin, *İslâm Kültür Mirasında Hat San'atı*, s. 19).

2. **Lugat.** *Kitâbü'l-'Ayn.* Arap lugatçılığı sahasında telif edilen şekil ve muhteva bakımından orijinal, aynı zamanda dünya lugatçılık tarihinde II. (VIII.) yüzyıl gibi erken bir dönemin mükemmel bir mahsulü hüviyetiyle dönüm noktası sayılabilecek (Haywood, s. 27) önemli bir eserdir. Daha önce hazırlanmış sistematik lugatlardan sonra Halil b. Ahmed'in ilk defa alfabetik diziyi uyguladığı bu çalışmada kelimelerin köklerini oluşturan sessizler esas alınmıştır. Arapça'nın yapısıyla ilgili olan bu husus bazı istisnalarla lugatçılığa hâlâ devam etmektedir. Halil b. Ahmed ayrıca, bir kökü meydana getiren harflerin yer değiştirmesiyle ortaya çıkan kelimeleri bir araya toplamış-

tır (kalb / anagram usûlü). Meselâ sülâsi fiillerden muzaaflarda iki şekil (şedde, deşşe), diğer sülâsi fiillerde altı şekil ('akabe, 'abeka, be'aka, beka'a, kabe'a, ka'abe) elde edilir (bu fiillerin hepsi dilde kullanılmaktadır). Bu durumda rubâi fiillerde yirmi dört ('abkara, 'abraka...) ve humâsi fiillerde 120 şekil elde edilebilir. Halil b. Ahmed, bütün bu muhtemel şekillerin dilde kullanımlarının mânalarını vermiş ve bir mânaya delâlet etmeyenleri (mühmel) terketmiştir. Böylece alfabenin harflerinin bu usul içinde birbirleriyle teşkil edecekleri kelimelerin aritmetik hesabını yaparak ulaşacağı miktarı arayıp (*A'yânü's-Şifa*, VI, 343) dilin bütün kelimelerini kapsayabilen bir sistem denemek istemiştir. Harflerin diziminde ise onların mahreçlerini göz önüne alarak bunları en dipteki gırtlak seslerinden dudak seslerine doğru gırtlak, küçük dil, ağız kenarı, dil ucu, damak, dilin iki yanı, dudak ve bu organların dışındakiler için de "havâi" gibi belirli gruplar altında şöyle sıralamıştır: Ayn, hâ, hâ, hâ, gayn-kâf, kâf-cîm, şîn, dâd-şâd, sîn, zây-tâ, dâl, tâ-zâ, şâ, zâl-râ, lâm, nûn, fâ, bâ, mîm-vâv, elif, yâ, hemze. Böylece dizide ilk yeri ayn harfi aldığı için kitap isimlendirmede uygulanan eski bir geleneğe uyarak eserine *Kitâbü'l-'Ayn* adını vermiştir. Halil b. Ahmed'in izinden giden müelliflerden İbn Düreyd *el-Cemhere*'sinde, Ebû Ali el-Kâfi *el-Bârî*' adlı eserinde, Muhammed b. Ahmed el-Ezherî *Tehzîbü'l-luga*'sında ve İbn Sîde *el-Muhkem*'inde *Kitâbü'l-'Ayn*'i örnek almışlardır.

"Halil b. Ahmed dizisi" de denilen mahreçlere göre yapılan bu sıralamada müellif bazı milletlerden ilham almışsa da hiç kimseyi taklit etmemiştir. Eser fikir, metot ve Arap alfabesindeki harflere uygun tertibi itibarıyla yeni ve orijinaldir (Ahmed Abdülğafûr Attâr, s. 78, 81 vd.). Ancak hayatının son yıllarında Horasan'da talebesi Leys b. Muzaffer'in yanında iken telife başladığı, fakat eserin sonuna doğru vefatı üzerine Leys'in ve diğer talebelerinin bu kitabı tamamladığı, yahut Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ının telifinde olduğu gibi fikir, bilgi, izah ve şerhlerin Halil b. Ahmed'e, telifin ise Leys'e ve diğerlerine ait bulunduğu veyahut Leys'in şöhret gayesiyle eseri kabullenip ikmal etmiş olduğu yolunda çeşitli rivayet ve iddialar ileri sürülmüştür (*a.g.e.*, tür.yer.; *Kitâbü'l-'Ayn*, nâşirlerin önsözü). Kitabın sadece bir cüzü ilk defa Anistâs el-Kermîlî (Bağdat 1914) ve Abdullah Derviş (Bağdat 1386/1967) tarafından yayım-

lanmış, tamamı bulunduktan sonra ise eseri sekiz cilt halinde Mehdî Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâî neşretmişlerdir (I-VIII, Bağdat 1980-1985; Beyrut 1408/1988). *Kitâbü'l-ʿAyn* üzerine eski ve yeni birçok çalışma yapılmış (Sezgin, VIII, 54-55), Muhammed Nu'man Han eserdeki Kur'an ve tefsiriyle ilgili mâlumatı derleyip bu mâlumatın geçtiği kelimelere göre alfabetik olarak dizmiş ve ayrıca ilk tefsir metinleriyle de karşılaştırmıştır (*Die exegetischen Teile des Kitâb al-Ayn, Zur ältesten philologischen Koranexegese*, Berlin 1994).

3. Aruz. *Kitâbü'l-ʿArûz*. Eski Arap şiirinde uzak bir mâzide gelişmiş, hatta an'aneleşmiş, eski şairlerin ancak kulak ve dil terbiyesiyle öğrenebildikleri birtakım nazım kaidelerini ve şiirin esaslarını ilk defa nazarı olarak sistemli bir izah şekline kavuşturup "arûz" adıyla bir ilim şubesi halinde ortaya koyan Halil b. Ahmed'dir. Bu alanda yazmış olduğu günümüze ulaşmayan birkaç eserinden biri (*DİA*, III, 426) ve en önemlisi *Kitâbü'l-ʿArûz*'dur. Halil b. Ahmed bu eserinde ilk defa Arap nazımının ritim bakımından iç yapısını tahlil etmiş, şairlerin yüzyıllardır şiir inşadı yoluyla öğrendikleri, basit ve hususi makamlarla kullanıp geliştirdikleri, ancak duyularak ayrılabilen farklı vezinler arasındaki çeşitli münasebetleri belirleyip tasnif etmiştir. Henüz hece ve vurgu (accent) mefhumunun olmadığı bir dönemde beytin yazılı şeklindeki hareketli ve sâkin harflerin dizilişinden hareketle şiirin doğru ve bozuk olanını ayırmayı sağlayan bir ölçü sistemi bulmaya çalışmıştır (*a.g.e.*, III, 427). Çeşitli lugat mânaları yanında edebî bir terim olarak aruzu bizzat Halil b. Ahmed "kendisiyle bir şey karşılaştırılan (ma'rûz), dolayısıyla ölçü, terazi (mîzan) veya örnek olan şey" anlamında kullanmış ve, "Çünkü şiir onunla karşılaştırılır" demiştir (*a.g.e.*, III, 425). Müellif kitabında aruzu geniş mânasıyla "nazım bilgisi" olarak almış ve ona bağlı kalmak suretiyle کافیye bahsini de aynı eserde incelemişken sonraki âlimlerce bu iki konu çok defa birbirine bağlı, fakat farklı mevzular olarak kabul edilmiş ve yüzlerce eser kaleme alınmıştır. Müstakil eserlerden başka edebiyat kitaplarında ve ansiklopedik eserlerde de bu konulara ait özel bölümler mevcuttur. Bunlar arasında İbn Abdürabbih'in *el-İkdû'l-ferîd*'indeki bölüm (V, 424-495), Halil b. Ahmed'in kitabına tamamıyla sadık kalması yönünden bilhassa anılmalıdır (*DİA*, III, 427).

4. Müsiki. *Kitâbü'l-İkâc* ve *Kitâbü'n-Nağam fi'l-mûsikâ*. Halil b. Ahmed'in, bazı gramer meselelerinin açıklanmasını sağlayan çareler buluşu, yazının ve imlânın islahı ve dolayısıyla mushafın yanlış okunmasını önleyecek tedbirler ortaya koyuşu aruzu ele alışındaki bazı hususlarla paralellik taşır da aruzla en yakın çalışması herhalde müsiki alanında olmuştur (Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, I, 558). Nitekim bu sahada yukarıdaki eserleri yazdığı bilinmekte (İbnü'n-Nedîm, s. 71) ve günümüze kadar gelmemiş olan bu eserlerin müsikeye dair ilk ilmi araştırmalar olduğu kabul edilmektedir (Farmer, s. 21 vd.; 126 vd., ayrıca bk. Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 81).

5. Nahiv. *Kitâbü'l-Cümel fi'n-naħv*. Halil b. Ahmed'in, Arap dilinin gramerini büyük ölçüde genişletip geliştirdiği ve kendisine aidiyeti hakkında şüpheler bulunan *Kitâbü'l-Cümel*'den başka müstakil bir eser kaleme almamasına rağmen gramer çalışmalarına büyük ölçüde yön verdiği muhakkaktır (*a.g.e.*, I, 80). Arap nahvine dair ilk kitabı yazması muhtemel olan Abdullah b. Ebü İshak'tan (ö. 117/735) sonra bu alanda kaleme alınmış, isimleri tesbit edilebilen en eski iki eserin (*Kitâbü'l-Câmîc* ve *Kitâbü'l-İkmâl*) müellifi İsa b. Ömer es-Sekaff'dir (ö. 149/766). Bunların ardından Halil b. Ahmed'in, dehasıyla Arap filolojisine en az yüz yıllık bir merhale kazandırdığı şüphesizdir. Çünkü bu sahada da müstesna zekâsıyla ele aldığı konuların sınırlarını çizen, terimlerini hazırlayan ve onların sistemli disiplinler haline gelmesini sağlayacak usulleri belirleyen yine Halil b. Ahmed olmuştur (*a.g.e.*, I, 80, 81). Onun nahve dair bilgilerini bilhassa talebesi Sibeveyhi'ye borçluyuz. Zira birkaç neslin âlimlerinin çalışmaları sonunda kararlaştırılmış bilgilerin, itibar edilen fikirlerin düzenli bir özeti ve zamanına kadar yazılan nahve dair kitapların en büyüğü, günümüze ulaşabilenlerin en eskisi olup sonraki çalışmalarda esas kabul edilen, şerh, izah, ihtisar, ikmal, tenkit ve tasahih mahiyetinde yüzlerce eserin telifinde hareket noktası olan meşhur *el-Kitâb*'ını yazarken Sibeveyhi bilhassa hocası Halil b. Ahmed'in derslerinde onun sorulara verdiği cevapları esas alarak bu eserini meydana getirmiştir (*DİA*, III, 296-297). Eserin ortaya çıkmasında metot ve bilgi bakımından Halil b. Ahmed'in büyük tesirini belirtmek amacıyla söylenmiş, İbnü'n-Nedîm'in naklettiği bir rivayette, *el-Kitâb*'in telifinde aralarında

Sibeveyhi'nin de bulunduğu kırk iki kişinin görev aldığı, usul, not, hâşiye ve izahların ise Halil b. Ahmed'e ait olduğu ifade edilir (Sîrâfî, s. 56; İbnü'n-Nedîm, s. 82). *Kitâbü'l-Cümel fi'n-naħv* Fahreddin Kabâve tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1405/1985).

6. Meâni'l-hurûf. *el-Hurûf (Risâle fi ma'ne'l-hurûf)*. Arap alfabesinde "elif" ile başlayıp "yâ" ile biten harflere (hurûf-ful-hecâ) Araplar'ın izâfe ettiği mânalardan bahseden bir risâle olup müellif bu anlamlarla ilgili olarak söylenmiş beyitleri de şahid olarak zikretmiştir. Eski bibliyografik kaynaklarda bu adla zikredilmeyen eser Ramazan Abdüttevâb tarafından önce *el-Hurûf* ad altında (Kahire 1969), daha sonra *Şelâsetü kütüb fi'l-hurûf* içinde neşredilmiştir (Kahire 1982).

Halil b. Ahmed'in çeşitli vesilelerle söylediği birkaç beyitlik şiirleri nahiv, lugat ve edebiyata dair kitaplarda dağınık bir şekilde mevcut olup Hâtim Sâlih ed-Dâmin bunları *Şu'arâ'ü muķillûn* adlı eserinde kaynaklarını da vererek bir araya toplamıştır (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-ʿArab, "frhd" md.; *Tâcü'l-ʿarûs*, "frhd" md.; Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ʿAyn* (nşr. Mehdî el-Mahzûmî – İbrâhim es-Sâmerrâî), Beyrut 1408/1988, I-VIII, ayrıca bk. nâşirinin önsözü; a.m.lf., *Kitâbü'l-Cümel fi'n-naħv* (nşr. Fahreddin Kabâve), Beyrut 1405/1985, nâşirinin önsözü; a.m.lf., *Kitâbü'l-Hurûf* (nşr. Ramazan Abdüttevâb, *Şelâsetü kütüb fi'l-hurûf* içinde), Kahire 1402/1982, nâşirinin mukaddimesi; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 153; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), s. 541, 542; İbnü'l-Mu'tez, *Tabakâtü's-su'arâ'* (nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), Kahire 1981, s. 95-98; İbn Düreyd, *el-İştikâk*, tür.yer.; İbn Abdürabbih, *el-İkdû'l-ferîd*, tür.yer.; Zeccâcî, *Mecâlisü'l-ulemâ'* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1403/1983, tür.yer.; Ebü't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibü'n-naħviyyîn* (nşr. M. Ebü'l-Fazl), Kahire 1375/1955, s. 27-41; Hamza el-İsfahânî, *el-Tenbîh 'alâ hudûsi't-taħhîf* (nşr. M. Es'ad Tales), Beyrut 1412/1992, s. 124, ayrıca bk. tür.yer.; Sîrâfî, *Aħbârü'n-naħviyyîne'l-Baħriyyîn* (nşr. M. İbrâhim el-Bennâ), Kahire 1405/1985, s. 54-56; *Tehzîbü'l-luġa*, nâşirinin önsözü, I, 3-54; Ebü Bekir ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-naħviyyîn ve'l-luġaviyyîn* (nşr. M. Ebü'l-Fazl), Kahire 1373/1954, s. 47-51; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Kahire 1348, s. 69-71, 82; Dâni, *el-Muħkem fi nakti'l-meşâhif* (nşr. İzzet Hasan), Dimâşk 1379/1960, tür.yer.; Ebü İshak el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb* (nşr. Ali M. el-Bicâvî), Kahire 1969, I, 153; II, 633, 886; İbn Hazm, *Cemhere*, s. 381; İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-ʿUmde* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1353/1934, s. 114 vd.; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, III, 173; Sem'ânî, *el-Ensâb* (Bârûdî), IV, 357; Kemâleddin el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'* (nşr. İbrâhim es-Sâmerrâî), Zerka [Ürdün] 1405/1985, s. 45-48; Yâkût, *Mu'ce*

mu'l-üdeba', XI, 72-77; XVII, 43, 45 vd.; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, II, 416-417; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, I, 341-347; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 244-248; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 62; X, tür.yer.; XI, 70; İbn Haldûn, *Mu'kaddime*, III, 1266, 1270; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 51; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-zâhire*, I, 311-312; Süyûtî, *Buğyetü'l-uv'ât*, I, 557-560; a.mlf., *el-Mühîr*, I, 76, 80, 81; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'ade*, I, 106-108, 153-158, 216; İbnü'l-İmâd, *Şezerât* (nşr. Mahmûd-Abdülkâdir el-Arnâûd), Beyrut 1408/1988, II, 321-324; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, I, 114-127; a.e. (Özel), I, 199-220; H. G. Farmer, *Târîhu'l-mûsîka'l-Arabîyye* (trc. Hüseyin Nassâr - Abdülazîz el-Ehvânî), Kahire 1956, s. 21 vd., 126 vd., 148, 178, 200; Hüseyin Nassâr, *el-Mu'cemü'l-Arabî: neş'etühü ve teşavvuru*, Kahire 1956, I, 214-312; Mehdi el-Mahzûmî, *el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî: a'mâlüh ve menhecüh*, Bağdad 1960, tür.yer.; a.mlf., *Medresetü'l-Küfe*, Beyrut 1406/1986, tür.yer.; J. A. Haywood, *Arabic Lexicography*, Leiden 1960, tür.yer.; Şevki Dayf, *Târîhu'l-edeb*, III, 121-123; Abdüssâhib İbrâhim ed-Düeyfî, *A'lâmü'l-Arab fi'l-ülüm ve'l-fünûn*, Necef 1386/1966, I, 69-75; Brockelmann, *GAL*, I, 98; *Suppl.*, I, 159; III, 1194; Sezgin, *GAS*, VIII, 51-56, ayrıca bk. tür.yer.; Kemâl M. Beşîr, "Kitâbü'l-Ayn li'l-Halil b. Ahmed", *Hauliyyâtü Külliyyeti Dâri'ülüm*, Kahire 1970-71, s. 101-127; Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul 1971, tür.yer.; a.mlf., "İslâm Hat San'atının Doğuşu ve Gelişmesi", *İslâm Kültür Mirasında Hat San'atı* (haz. M. Uğur Derman), İstanbul 1992, s. 13-32; a.mlf., "Sübeveyhi", *İA*, X, 578-585; a.mlf., "Arabistan", *Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1978, II, 151-152; a.mlf., "Aruz", a.e., II, 179-184; a.mlf., "Arap", *DİA*, III, 296-298; a.mlf., "Aruz", a.e., III, 424-429; Selâhaddin el-Müneccid, *Dirâsât fi târihi'l-haği'l-Arabî*, Beyrut 1972, s. 126-127; C. Avvâd, *el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî*, Bağdad 1972, tür.yer.; Butrus el-Bustânî, *Üdeba'ü'l-Arab*, Beyrut 1979, II, 164-168; Yûsuf el-Uş, *Kışşatu 'abkarî: el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî*, Dimaşk 1402/1982; *A'yânü's-Şi'a*, VI, 337-346; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edeb*, II, 111-116; IV, 413-414; Hâtim Sâlih ed-Dâmin, *Şu'arâ'u mu'kullûn*, Beyrut 1407/1987, s. 335-368; Zübeyd Abdülmuhsin el-Hüseyin, "el-Halil el-Ferâhîdî", *Min A'lâmi't-terbiyyeti'l-Arabîyyeti'l-İslâmiyye*, Riyad 1988, I, 163-196; Abdullah Dervîş, *el-Me'âcimü'l-Arabîyye ma'a i'tinâ'in hâşşin bi-mu'cemi'l-Ayn li'l-Halil b. Ahmed*, Kahire 1956; Ahmed Abdülgafûr Attâr, *eş-Şihâh ve medârisü'l-mu'cematî'l-Arabîyye*, Mekke 1410/1990, tür.yer.; Muhammed Nu'man Han, *Die exegetischen Teile des Kitâb al-Ayn, Zur ältesten philologischen Koranexegese*, Berlin 1994, tür.yer.; E. Bräunlich, "al-Halil und das Kitâb al-'Ayn", *Islamiya*, II, Leipzig 1926, s. 58-95; Salâh Mehdi el-Fürtûsî, "Muḥâveletü cedide fi dirâseti Kitâbü'l-'Ayn", *MMlir.*, I/38 (1407/1987), s. 242-269; Abdülkâdir el-Müheyrî, "el-Halil b. Ahmed ve Kitâbü'l-'Ayn", *Hauliyyâtü'l-Câmi'a-ti't-Tûnisîyye*, sy. 28, Tunus 1988, s. 45-72; R. Sellheim, "al-Khalil b. Ahmad", *EP* (İng.), IV, 962-964; Dihhudâ, *Luğatnâme*, I, 228-240; XII, 717-718; İbrâhim el-Ebyârî, "el-'Ayn li'l-Halil b. Ahmed", *TI*, I, 889-900; Rekin Ertem, "Elifbâ", *DİA*, XI, 41.

TEVFIK RÜŞTÜ TOPUZOĞLU

HALİL EFENDİ, Çerkez

(ö. 1236/1821)

Osmanlı şeyhülislâmı.

III. Mustafa'nın kızı Hibetullah Sultan'ın süt annesinin oğludur. Annesinin isteğiyle Çerkez diyarından getirilerek henüz küçük yaşta iken Harem'e alındı. Burada Şehzade Selim ile beraber büyüdü ve ona arkadaş oldu. I. Abdülhamid zamanında (1774-1789) hazine koğuşuna nakledildi ve bu değişiklik dolayısıyla on beş yıl kadar Şehzade Selim'den uzakta kaldı. 1789'da III. Selim'in tahta çıkışının hemen ardından hazine kethüdâlığına getirildi. On iki yıl sonra Galata mevleviyetiyle saraydan çıktı ve ilmiye mesleğine girdi (1216/1801). Kısa sürede ilerleyerek 1218'de (1803) Mekke pâyesine taltif edildi. Aynı yıl ailesiyle birlikte hac farızasını yerine getirdi; dönüşünde İstanbul kadılığı pâyesini aldı. Çok geçmeden kendisine Anadolu kazaskerliği, 1224'te (1809) Rumeli kazaskerliği pâyesi verildi. Kazasker pâyesine meşveret meclislerine katıldı; 1228'de (1813) bilfiil Rumeli kazaskeri oldu. Bu görevden alındıktan sekiz gün sonra 13 Zilkade 1234'te (3 Eylül 1819) şeyhülislâmlık makamına getirildi.

Bir yıl yedi ay kadar şeyhülislâmlıkta kalan Halil Efendi, II. Mahmud üzerinde büyük nüfuzu bulunan Hâlet Efendi ile geçemedi. 1821'deki Rum isyanı dolayısıyla yapılan bir müşaverede Hâlet Efendi ile aralarında birbirlerine hakarete varan sert tartışma meydana geldi. Bunun ardından 23 Cemâziyelâhir 1236'da (28 Mart 1821) azledilerek önce Beylerbeyi'ndeki yalısında ikamete mecbur tutuldu; bir gün sonra da hanımı Zîbâ Hatun ile Bursa'ya sürüldü. Halil Efendi'nin Hâlet Efendi ile olan geçimsizliğinin hanımları arasında da tartışmaya sebebiyet vermesi, gerek azlinde gerek sürgünde ve sonrasında meyda-

na gelen olaylarda etkili rol oynadı. Halil Efendi gibi Çerkez asıllı olup Hoca Abdullah Ağa'nın câriyesi iken III. Selim tarafından hazine kethüdâlığı sırasında kendisine odalık olarak verilen ve ardından nikâhı altına giren Zîbâ Hanım, kaynaklarda yer alan bilgilere göre, Beylerbeyi'nde mesire yerinde rastladığı Hâlet Efendi'nin hanımı Lebîbe Hatun'a beyleri arasındaki ihtilâftan söz açıp onunla tartışmış ve bu tartışma kavgaya da yol açmıştı. Bu olay sebebiyle Hâlet Efendi sadece Halil Efendi'ye değil Zîbâ Hanım'a da kin beslemiş, şeyhülislâmın azlini sağlayıp her ikisini Bursa'ya sürdürdükten sonra Halil Efendi'yi İstanbul ile haberleştiği gerekçesiyle Afyon'a göndertmiş (13 Şâban/16 Mayıs), hemen ardından da büyücülükle suçladığı Zîbâ Hanım'ı Bursa'ya yolladığı cellâtlara boğdurtup çıplak vaziyette bir çalılığa attirmişti (Cevdet, XI, 205-206). Bu feci hadiseyi duyan Halil Efendi hastalanarak felç olmuş ve az sonra da Afyon'da vefat etmiştir. Cevdet Paşa vefat haberinin 3 Zilkade 1236'da (2 Ağustos 1821) geldiğini yazarken Şânîzâde bunu 13 Zilkade (12 Ağustos) olarak gösterir. Mezarı Afyon Gedik Ahmed Paşa Camii hazîresindedir.

Kaynakların bildirdiğine göre sözünü esirgemeyen sert bir mizaca sahip bulunan Halil Efendi'nin tefsir, hadis ve diğer bazı dinî ilimlerde derin bilgisi vardı. Birçok talebe yetiştirmiş olup bunlar arasında Sahafılar Şeyhizâde Mehmed Esad Efendi de vardır. Halil Efendi'nin, Eyüp Camii'nde ramazan ayında imsaktan sabah namazına kadar Kur'an okunup kendisinin ve zevcesinin hayırla anılması, ayrıca Enderun'da uzun süre bulunduğu Hazine Koğuşu'nda yılda bir defa mevlid okunması için büyük miktarda para vakfettiği, Hicaz'da da bazı hayratı bulunduğu belirtilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *HH*, nr. 24804, 25201; *Vakfiye*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3847/4, vr. 30^{a-b}; Şânîzâde, *Tarih*, III, 207; IV, 196-198; Hızır İlyas, *Târîh-i Enderun*, İstanbul 1276, s. 203-206; Atâ Bey, *Tarih*, II, 184-186; Cevdet, *Tarih*, XI, 127-128, 205-206; *Sicill-i Osmânî*, II, 304; *İlmiyye Salnâmesi*, s. 582.

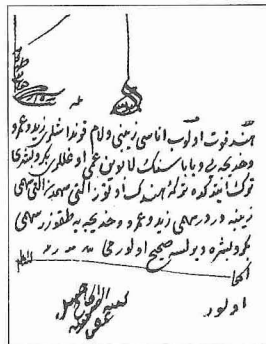
MEHMET İPŞİRLİ

HALİL EFENDİ, Kara

(bk. KARA HALİL EFENDİ).

HALİL ETHEM ELDEM

(bk. ELDEM, Halil Ethem).

Çerkez Halil Efendi'nin bir fetvası (İlmiyye Salnâmesi, s. 583)